

Burguesia i canvi social a l'Espanya del segle XIX, 1843-1875

*per Jesús Millán**

Les dècades centrals del segle XIX es consideren sovint com l'etapa decisiva de la configuració de l'estat liberal a Espanya, sota un signe predominantment centralista i oligàrquic. Amb tot, aquesta època de marcada inestabilitat política no és fàcil de relacionar amb l'evolució de la societat a l'Espanya posterior a la revolució liberal. Així, doncs, una perspectiva d'anàlisi des del punt de mira del desenvolupament històric de la burgesia podria proposar dos grans problemes: 1) si les mesures de la revolució liberal afavoriren un canvi social a Espanya —o, també, si aquest canvi es va produir amb una dinàmica especial tot al llarg del període—, i 2) si aquest canvi social va permetre la cohesió de la burgesia pel que fa al seus plantejaments i aspiracions, en quins terrenys concrets, amb quina capacitat d'influència i en relació amb quins altres grups socials.

El primer problema es refereix a l'existència d'una certa discontinuïtat social, promoguda per diversos factors. En primer lloc, els canvis engegats des del poder, sobretot abans del 1843: la supressió del règim senyorial, la potenciació del mercat de la terra mitjançant les desamortitzacions, la desvinculació i la fi de diverses regulacions del mercat, sense oblidar les oportunitats per al canvi social que oferia la nova configuració del poder polític, tant a escala local com pel que fa al conjunt de l'estat. Però el canvi social, d'altra banda, es podia produir o accelerar per mitjà dels processos generats per la mateixa dinàmica de la societat postrevolucionària. El caràcter d'aquesta dinàmica és, per tant, un problema afegit al dels resultats directes de la revolució.

Al cas espanyol, tot i que s'imposa el reconeixement de la inadequació de termes com ara «endarreriment» o «immobilisme» econòmic, predomina encara una interpretació que contraposa l'espectacularitat dels canvis polítics al seu abast, aparentment limitat, en el terreny del canvi social. Moltes visions sintètiques i de llarga durada accentuen la importància decisiva del moderantisme i la posen en contacte amb l'etapa de la Restauració canovista, fins a configurar una imatge socialment conservadora i continuista de tot el segle XIX. Alhora, el pes d'altres corrents polítics queda reduït al de simples episodis, incapaçs d'influir de manera apreciable en l'evolució social. Aquesta visió de la trajectòria política a llarg termini desemboca sovint en una interpretació que minimitza el canvi

* Universitat de València

social. Una formulació genèrica d'això, coincident en major o menor mesura amb moltes altres versions, és la de Richard Herr: s'hauria produït una ruptura política evident, encarrilada, però, en benefici d'un continuïsm social aclaparador. Així, per a Santos Julià, «*hubo tantas restauraciones como revoluciones, lo que quiere decir, por una parte, que no hubo ninguna revolución —si por tal se entiende la liquidación de una estructura de poder político para la construcción de un orden social diferente— [...]. Los intereses rurales, aristocráticos y terratenientes, acabarán siempre predominando y absorbiendo en sus fauces a los más débiles intereses de la industria, el comercio y las profesiones*».¹ En aquesta interpretació coincideixen —parcialment, si més no— perspectives molt diferents, que destaquen la importància de determinats «resultats finals» de la societat sorgida de la revolució liberal: la consolidació del moderantisme, el fracàs de la industrialització o el caciquisme projecten un contingut marcadament continuïsta sobre la dinàmica de la societat espanyola durant la major part del segle XIX. En aquest sentit, s'hi haurien d'incloure propostes interpretatives que han estat molt utilitzades des de fa anys, com ara l'aplicació del concepte de «via prussiana» a l'evolució de la societat agrària espanyola, proposada fa ara uns vint anys per Josep Fontana, o la teoria del «bloc de poder» de Manuel Tuñón de Lara, formulada també a la mateixa època.²

El debat a escala europea ofereix arguments analítics i comparatius. D'una banda, l'afirmació d'Arno Mayer que el continuïsm de l'«antic règim» fins al 1914 arrencava de posicions en bona mesura condicionades d'antuvi, com s'esdevé amb la seua assimilació de la propietat agrària a «antic règim», «aristocràcia» o «feudalisme». Això ha obligat a definir amb més precisió el significat de la continuïtat o discontinuïtat socials a partir de les estratègies patrimonials d'aquells que maldaven a cada lloc per assegurar-se una posició sòlida i destacada. Ha conduït també a examinar fins a quin punt allò que s'ha acostumat a entendre com a oligarquia continuïsta no és resultat més aviat —com planteja Werner Mosse—³ de la integració en una *èlit mixta i plutocràtica* d'un grup reduït de la gran burgesia que s'obria pas a través de la riquesa i dels seus vincles socials. D'aquesta manera, cal relacionar les condicions en les quals es fusiona aquesta oligarquia mixta amb els nous mecanismes de mercat, que havien estat afavorits per una reformulació peculiar del poder. En parlar de la supervivència de certs grups socials, doncs, és obligada una anàlisi sociològica molt més acurada, però també cal estudiar els processos de selecció i de reorientació del seu patrimoni i les seues activitats, una tasca per a la qual no tots estaven igualment situats.⁴

1. Santos JULIA, *Transiciones a la democracia en la España del siglo XX*, «Sistema», núm. 84 (1986), p. 28. Richard HERR, *Spain*, dins David SPRING (ed.), *European Landed Elites in the Nineteenth Century* (Baltimore i Londres 1977), ps. 98-126.

2. Josep FONTANA, *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX* (Esplugues de Llobregat 1973), ps. 149-196. Manuel TUNÓN DE LARA, *La burguesía y la formación del bloque de poder oligárquico: 1875-1914*, dins *Estudios sobre el siglo XIX español* (Madrid 1974), ps. 155-238.

3. *Adel und Bürgertum im Europa des 19. Jahrhunderts. Eine vergleichende Betrachtung*, dins Jürgen KOCKA (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich* (Munic 1988), vol. 2, ps. 276-314.

4. *Vid.* els plantejaments de Dominic LIEVEN, *The Aristocracy in Europe, 1815-1914* (Londres 1992), i Rudolf BRAUN, *Konzeptionelle Bemerkungen zum Obenbleiben: Adel im 19. Jahrhundert*, dins Hans-Ulrich WEHLER (ed.), *Europäischer Adel 1750-1950* (Göttingen 1990), ps. 87-95.

La mateixa visió dels contemporanis introdueix aquesta discussió en el cas de l'Espanya del segle XIX. Si per a Larra l'Espanya del 1836 «*ni ha dejado de ser la España de Moratín, ni es todavía la España inglesa y francesa que las cosas tienden a formar*», la visió canvia notablement arran de la dècada del 1840, sobretot des del punt de mira conservador i no sempre amb una valoració positiva. L'ús relativament tardà del terme *burguesia* no evita, de fet, la noció d'estar experimentat un canvi ben significatiu. Així, Jaume Balmes o Juan Donoso Cortés atribuiran a una *classe mitjana* en ascens una dinàmica nova, que alterava les estructures establertes i introduïa una tensió social creixent: «*arruinado el feudalismo empezó a levantarse la clase media, que aunque salida de la misma clase proletaria, ejerció por sus riquezas y por su ilustración poderosa influencia en el destino de la sociedad*» (J. Balmes); «*la sociedad antes unida en unión santa y dichosa está dividida en dos clases de las cuales la una puede llamarse vencida y la otra vencedora; aquella que ha sido favorecida por la suerte tiene por divisa y lema: "Todo para los ricos"*» (J. Donoso Cortés). Quins grups específics es poden identificar amb aquest protagonisme del canvi social que es detectava cap a mitjan segle XIX? O caldria pensar que només era un recurs propagandístic, donat l'elitisme discriminatori que exercien els moderats, tot i proclamar insistentment aquest ascens de les *clases mitjanes*, en interès de les quals deien administrar el poder?⁵

Aquesta imatge —veritable lloc comú de l'època— ens porta al problema de què és allò que es pot considerar *burguesia* a l'Espanya del segle XIX, quins grups hi cal integrar, així com el seu grau d'influència i de cohesió interna. Per a això caldria fer servir enfocaments aplicables i significatius per a l'estudi de les classes socials.

Les posicions estructurals —en el mercat o en el conjunt de les relacions socials de producció, segons la tradició weberiana i marxista, respectivament— resulten sovint massa restrictives i, d'altra banda, estan pensades des d'una perspectiva estàtica, insuficient per entendre un procés dinàmic i de llarga durada. És clar, però, que també hi ha elements controvertits des d'aquest angle pel que fa al cas espanyol. Fou determinant allò que s'ha anomenat «reconversió dels privilegiats»? És pot dir que s'anà imposant una nova racionalitat econòmica? Convé o no de distingir entre burgesies emprenedores i no emprenedores?⁶

Si adoptem un criteri que considere la classe com una manifestació d'antagonisme d'interessos col·lectius, sorgida a partir d'una experiència històrica i observable en el temps —com proposà Edward P. Thompson—, caldria plantejar-se una altra mena de qüestions, entre les quals els fronts de conflicte —l'experiència del xoc d'interessos i la identificació dels adversaris col·lectius— i fins a quin punt s'observa un decantament del llenguatge i de les actituds de classe tot al llarg del període. Alguns plantejaments permeten de relacionar els enfocaments estructurals amb els que es concentren en les experiències i l'acció.

5. Vid. J. F. BOTREL i J. LE BOUIL, *Sur le concept de 'classe media' dans la pensée bourgeoise en Espagne au XIXe siècle*, dins, *La question de la 'bourgeoisie' dans le monde hispanique au XIXe siècle* (Bordeus), ps. 137-151, d'on procedeixen totes dues citacions, i Francisco CÁNOVAS, *El partido moderado* (Madrid 1982), ps. 279-282.

6. Vid. Alberto M. BANTI, *Alla ricerca della 'borghesia immobile': le classi medie non imprenditoriali del XIX secolo*, «Quaderni Storici», núm. 50 (1982), ps. 629-651.

Segons això, com proposa William H. Sewell Jr.,⁷ caldria considerar la classe —en aquest cas, la burgesia— com un conjunt de relacions que permeten i condicionen l'acció col·lectiva, ben entès sempre que és a través de l'acció com es pot reproduir i modificar l'estructura. Amb una perspectiva dinàmica, aquest criteri s'hauria d'aplicar no a una burgesia prèviament definida —disposada a realitzar unes característiques donades a qualsevol preu—, sinó a un conjunt fluctuant de grups socials diversos, la confluència dels quals és una possibilitat a estudiar. La seua anàlisi ha de tenir ben en compte les trajectòries diverses de reproducció i de reconversió a què condueix una societat conflictiva i en evolució. En subratllar això es tractaria de plantejar l'anàlisi de la classe burgesa com un possible protagonista col·lectiu que, tot recordant Thompson, no s'ha d'identificar d'antuvi amb una categoria o un model previs (sigués un tipus ideal, sigués una posició determinada pel mode de producció capitalista), sinó que a partir de circumstàncies específiques és capaç de fer-se a si mateix, d'adoptar una configuració determinada com a agent social en funció d'actituds i decisions històriques. Aquest aspecte remet al camp de la política de manera prou directa. Què podia unificar l'ampla varietat d'experiències que s'amaga darrere el terme «burgesia» o «classes mitjanes»? Eventualment, una relació d'oposició respecte a d'altres grups i una certa autoidentificació. Ambdues coses es realitzen, en bona part, en el camp de la política i es tradueixen en un cert llenguatge en l'espai públic i en les lluites pel poder. Com ha assenyalat Geoff Eley,⁸ «la "unitat" de la classe, encara que és postulada per l'anàlisi de la producció i de les seues relacions socials, continua sent una contingència de l'agitació política».

Des d'aquest punt de mira, quin fou el grau de coincidència dels grups burgesos a l'Espanya de mitjan segle XIX? Quins senyals podem trobar de la seua actuació com a agent social relativament definit? Quins valors, quines experiències o quins conflictes foren decisius en la configuració peculiar —més o menys integrada, amb interessos i reivindicacions concretes— de la burgesia entre la revolució liberal i la Restauració? Quin llenguatge, quina mena d'associacions i quina pràctica del poder aconseguiren un major grau d'autoidentificació per part de les heterogènies «classes mitjanes»?

Resta molt per fer en aquest camp, però, de tota manera, les investigacions actuals permeten de proposar un cert balanç provisional pel que fa als dos temes plantejats. Pel que es refereix al *canvi social*, hi ha un seguit de grups que sovint apareixen com a beneficiaris, en major o menor mesura, de les transformacions revolucionàries i, en qualsevol cas, constitueixen punts de referència necessaris a l'hora d'avaluar la transformació de la societat:

1. La *noblesa* es veu cada vegada més com un conjunt molt heterogeni —comparable al del tercer estat— i amb una capacitat d'adaptació molt diferent.⁹ És

7. *How Classes Are Made: Critical Reflections on E.P. Thompson's Theory of Working-class Formation*, dins Harvey J. KAYE i Keith MCCLELLAND (eds.), *E. P. Thompson. Critical Perspectives* (Cambridge 1990), ps. 50-77.

8. *Edward Thompson, Social History and Political Culture: The Making of a Working-class Public, 1780-1850*, dins H. J. KAYE i K. MCCLELLAND, *op. cit.*, p. 26, on això s'aplica expressament a la classe obrera.

9. Pedro RUIZ TORRES, *Crisis señorial y transformación agraria en la España de principios del siglo XIX*, «Hispania», núm. XLIII (1983), ps. 89-128, i *Algunos aspectos de la revolución burguesa en España*, dins *Bicentenario de la Revolución Francesa, 1789-1989. El Jacobinismo* (Barcelona 1990), ps. 9-39.

innegable l'impacte negatiu que tenen sobre ella les noves situacions, la seva impossibilitat de reconvertir els seus drets de manera generalitzada i l'existència d'un procés de substitució de part de l'aristocràcia per altres sectors. Sens dubte, tant les mesures d'indemnització com les posicions d'influència política i social havien de tenir un efecte compensatori. De fet, ha estat normal una visió que posa l'accent unilateralment en les continuïtats. Caldria, en canvi, una anàlisi més global que estudie els processos de selecció i els seus efectes, probablement prou desiguals, la qual cosa requereix un estudi social i més sistemàtic del conjunt de la noblesa.

2. La *burguesia de negocis* ha estat un sector normalment discutit pel que fa a la seua rellevança. Donada la seua diversitat, caldria diferenciar grups com ara:

– La *burguesia comercial* i la seua entrada en el mercat immobiliari, tenint en compte la diversitat d'opcions de què disposava el comerç local o regional (per exemple, el crèdit, la implicació en la manufactura).

– Els llauradors benestants, de vegades arrendataris o propietaris grossos de magnituds i categories jurídiques molt diverses. El pes d'aquest component s'hauria de discutir tenint també en compte que les transformacions reals semblen haver donat en prou casos més oportunitats a les «economies camperoles» que no se suposava normalment.¹⁰

– La *burguesia industrial* no es pot valorar tan sols per la imatge del fracàs de la industrialització a llarg termini, sinó que cal tenir en compte les alternatives més o menys duradores de la indústria a diferents llocs. En el cas de Catalunya, aquesta burgesia mostra una discontinuïtat evident, la qual cosa fa més destacable la capacitat de renovació del món de l'empresariat industrial.¹¹

3. Els canvis liberals actuaren sobre una societat en la qual la propietat privada i el mercat coexistien amb el privilegi, de vegades de manera simbiòtica. Com varen afectar aquests canvis la *hidalgúia* i la petita noblesa sense títol? De vegades s'ha pensat en el món del privilegi —exempcions fiscals, fundació de vincles, participació en el municipi de l'antic règim— com en un sector definit al marge de les noves formes capitalistes. Però potser és útil considerar com les mesures revolucionàries varen tallar una dinàmica antiga, que permetia de recolzar les trajectories d'ascens social en l'ús d'alguns privilegis per part de propietaris i homes de negocis, enriquits a partir de les relacions contractuals i de la seua participació en el mercat.

Sembla necessari, doncs, avaluar la importància d'una mobilitat social significativa, no tant per la seua hipotètica generalització com per la seua capacitat de reduir el pes d'estructures antigues de dominació i permetre, en canvi, l'ascens d'un sector de figures clau sobretot per la nova configuració de la socie-

10. Això ha estat destacat especialment per Eduardo SEVILLA i Manuel GONZÁLEZ DE MOLINA, *Minifundio y gran propiedad agraria: estabilidad y cambio en la Alta Andalucía, 1758-1930*, dins Pegerto SAAVEDRA i Ramón VILLARES (eds.), *Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX* (Barcelona 1991), vol. 2, ps. 88-138. Pel que fa a la propietat agrària de la burgesia, Antoni SEGURA, *Burguesia i propietat de la terra a Catalunya en el segle XIX. Les comarques barcelonines* (Barcelona 1993).

11. Vid. Angels SOLA, *Mentalitat i negocis de l'élite econòmica barcelonina de mitjan segle XIX*, dins *Antologia d'estudis històrics*, vol. VIII de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre VILAR (Barcelona 1990), ps. 222-249. Per al cas de València, Anacllet PONS i Justo SERNA, *La ciudad extensa* (València 1992) i M. Cruz ROMEO, *Entre el orden y la revolución* (Alacant 1993).

tat civil. Caldria analitzar, per tant, com la revolució va permetre o va accentuar aquesta mobilitat, que hauria afavorit l'ascens d'alguns sectors populars o d'unes capes mitjanes relativament diversificades. El factor polític —la «fallida de la monarquia absoluta», però també un cert «assalt a l'estat» en 1835-1843— hagué de tenir una importància notable, en la mesura que a l'Espanya del segle XIX la consolidació de la societat burgesa es féu en absència d'un poder arbitral de l'estat àmpliament reconegut, a diferència dels casos britànic o alemany.

El pes de les continuïtats s'ha de valorar, en tot cas, relativitzant el presumpte model normatiu del capitalisme empresarial «manchesterià», com argumentava Justo Serna a la taula rodona. Això és especialment aplicable al cas del món agrari, on Ramon Garrabou ha destacat tant la importància dels canvis com el caràcter irreal de moltes alternatives econòmiques que sovint s'han trobat a faltar. D'altra banda, com ha estudiat Ricardo Robledo, l'agrariisme imperant s'ha de valorar dins d'un horitzó que confiava el desenvolupament a l'extensió del mercat i l'ampliació del conreu, en combinació amb el ferrocarril.¹² El debat al voltant de la lògica econòmica ha de reorientar-se, doncs, tenint en compte les alternatives reals a l'abast, la possibilitat de vies per a l'eficiència econòmica que han passat desapercebudes i l'univers ideològic que podia fer versemblants determinades expectatives.

L'aspecte polític de la nova articulació de l'estat es relaciona estretament amb la problemàtica del canvi social. Cap a mitjan segle XIX es consolidava una nova articulació de la societat civil, amb xarxes d'influències noves o prou modificades que sovint traduïen els efectes de la transformació de les estructures. Indicava això la cohesió de la burgesia? En l'esfera política aquesta sembla més aviat escassa abans del 1876. Per tant, sembla més útil recuperar el sentit de les dissidències internes del liberalisme que no continuar subratllant la presumpta continuïtat de l'oligarquia des dels moderats fins a la Restauració. La política moderada suposà un primer intent de consolidació postrevolucionària que, tot i magnificar el protagonisme de les classes mitjanes, mirava de garantir el monopoli d'una peculiar oligarquia mixta —de tipus «anglès», com defensaven J. Pacheco o A. Alcalá Galiano— en la qual es fusionarien —mentre es proclamava que «el temps de la llibertat s'havia acabat»— la gran noblesa terratinent i una cúpula d'homes de negocis afavorits pel poder, amb el suport de l'exèrcit i de l'Església. Aïllar aquest intent, tanmateix, resulta potser reduccionista des del punt de mira de la dinàmica socio-política. Allò més destacable és que, malgrat l'experiència negativa del «temps dels desordres» dels anys trenta i quaranta, acumulada per tots els interessos «respectables», malgrat l'ús expeditiu del poder per part dels moderats i la importància dels seus suports institucionals, aquest intent de reeditar una mena de «Vella Corrupció» oligàrquica no arribara a reeixir i que abocara a una ampla dissidència ja des de la dècada del 1850. L'autoidentificació de les classes mitjanes amb la política moderada es

12. Ramon GARRABOU, *Sobre el atraso de la agricultura española en el siglo XIX*, dins C. AMARO i altres, *Gran propiedad y política agraria en la Península Ibérica* (Granada 1992), ps. 91-111. Ramon GARRABOU i Ricardo ROBLEDÓ, *Algunos temas de historia agraria de la España contemporánea*, «Boletino Bibliografico» del Centro Studi per la Storia Comparata delle Società Rurali de la Universitat de Nàpols, 1989-1990, ps. 49-73. Cal tenir en compte l'estudi sobre les visions agraristes a l'Espanya contemporània que prepara Ricardo Robledo.

mostrava més aviat inviable i s'obria un procés de distanciament que, en la seua dimensió social ampla, resta per estudiar.

El significat de la Unió Liberal mereix, per tant, una major major atenció, així com el seu paper respecte a la configuració d'una possible «entesa de les burgesies», que hauria de restablir el suport social que havia perdut el moderanisme. Però, d'altra banda, el fracàs d'aquests intents de cohesió burgesa abans del Sexenni mereix ser destacat com un problema que cal analitzar. La contraposició d'interessos sectorials, com han mostrat per al cas català Josep Fontana i Borja de Riquer,¹³ hi féu un paper important. Aquesta diversitat de la burgesia i, fins i tot, l'existència d'una certa burgesia activa en l'agitació popular a Catalunya, fou posada en relleu per Àngels Solà durant la seua intervenció en el debat. Caldria valorar el pes de la política fiscal o d'ordre públic dels moderats, la seua actitud al davant de l'organització autònoma de l'opinió pública burgesa, les restriccions oficials al crèdit o, de manera ben destacable, les fortes limitacions a la capacitat de gestió i de representació d'interessos que els moderats imposaren a les institucions locals com a possibles factors en la configuració de les postures d'oposició que feien possible un cert marge de confluència entre reivindicacions populars i determinats sectors burgesos. Restava per analitzar l'abast de l'oposició oligàrquica al «centrisme» de la Unió Liberal, que de vegades pot semblar sorprenent, quan a l'època de més gran espectacularitat del govern d'O'Donnell es produí la *intentona* carlina a Sant Carles de la Ràpita, amb prou sospites d'estar recolzada en membres de l'oligarquia i de la cort de Madrid. Però també cal aprofundir en les raons i en el rerefons social de la dissidència progressista encapçalada per Prim: es pot explicar per la manca de canvis respecte al tradicional exclusivisme dels moderats o, més aviat, com sembla apuntar la cronologia, el decantament per l'agitació insurreccional estava influït per una dinàmica des de la base del progressisme, que no s'acontentava amb l'entesa transitòriament esbossada entre O'Donnell i Narváez? El grau d'autonomia de la mobilització popular del progressisme —favorable a donar-li encara un marge de confiança o, des d'una altra òptica, a servir-se'n— és una qüestió fonamental, que constitueix el marc de l'actuació dels polítics progressistes: qui era presoner de qui i fins a quin punt? Aquest problema constitueix una experiència de primer ordre en la formació dels alineaments socials, sobretot a partir de la dinàmica iniciada per la revolució del 1868.¹⁴ Sembla convenient, doncs, analitzar les complexes relacions entre la politització popular, els interessos burgesos i les dissidències del liberalisme a l'hora d'explicar la pervivència d'una certa burgesia procliu a l'agitació popular fins al cop de Martínez de Campos a Sagunt.

La major o menor cohesió de les diverses burgesies era un problema lligat, per tant, a la formació d'un estat nou. Això succeïa perquè la nova societat bur-

13. Josep FONTANA, *La burguesía española, entre la reforma y la revolución (1808-1868)*, dins *Revoluciones y revoluciones en la historia* (Salamanca 1990), ps. 125-133. Borja DE RIQUER, *La vida política catalana, 1856-1898*, dins Josep FONTANA i altres, *Catalunya i Espanya al segle XIX* (Barcelona 1987), ps. 19-56.

14. Vid. Nelson DURAN, *La Unión Liberal y la modernización de la España isabelina. Una convivencia frustrada, 1854-1868* (Madrid 1979), ps. 115, 277-292. Raúl MARTÍN, *Espartero: figuras de legitimidad*, dins José ÁLVAREZ JUNCO (comp.), *Populismo, caudillaje y discurso demagógico* (Madrid 1987), ps. 101-128.

gesa no havia nascut a partir d'una «transformació des de dalt». Al contrari, deteriorada o anul·lada la capacitat arbitral de la monarquia, s'hagué de bastir un edifici polític nou. Aquesta tasca, d'altra banda, s'hagué d'emprendre en el context d'una societat civil fluida, marcada pel canvi d'estructures i la formació de xarxes noves d'influència i d'un poder militar que, també profundament alterat en la seua composició, assolí un protagonisme inevitable en un panorama derivat de les guerres carlines i de la forta agitació social a moltes zones. La gestió d'un poder polític nou era l'espai del compromís possible de les noves capes dominants, en la mesura que aquest poder polític havia de comptar amb la col·laboració o l'acceptació «des de baix» de les noves xarxes socials.

Al seu torn, les dissidències en l'espai polític s'han de situar en l'àmbit més general de la politització d'una bona part de la societat, la qual cosa permetia d'intentar alguns protagonismes, però feia perillosa una variant més oberta del liberalisme per a aquells que evolucionaven cap al conservadorisme autoritari. És significatiu que l'assaig oligàrquic —però no reductible a un continuisme—, llargament protagonitzat pels moderats, abocara a un rebuig molt estès. També és significatiu que els intents integradors dels governs de la Unió Liberal —tot utilitzant com a eina l'ampliació dels beneficis del favoritisme— no hagen conduït a una estabilització en les tres dècades posteriors a la caiguda d'Espartero i que, al contrari, les dissidències d'una certa burgesia s'hagen tornat a reproduir fins a promoure la insurrecció. Probablement, per als sectors més conservadors l'ordre aconseguit després de la revolució liberal implicava una erosió no desitjable de molts valors considerats com a estabilitzadors. D'altra banda, el suposat caràcter agrari i «tradicional» de la societat espanyola no podia encobrir el fet d'una politització ampla i primerenca: com ja havia advertit Donoso Cortés el 1834, «*de la Constitución de Cádiz se había escapado un germen de libertad que se difundía rápidamente por todas las clases del Estado*». En el context d'aquesta tradició és fàcil que la dissidència burgesa davant d'aquells que proclamaven —mirant de fer-se intèrprets de l'interès de les «classes mitjanes»— que «el temps de la llibertat havia passat» haja tingut, durant unes dècades, un marge ampli de confluència amb moltes aspiracions populars.¹⁵ Tot això fa pensar que l'anàlisi dels protagonistes socials i la trajectòria de les seues experiències pot plantejar problemes més fèrtils que no els que deriven de l'ús abstracte dels conceptes dicotòmics del «tradicional» i el «modern».

15. Vid. Juan DONOSO CORTÉS, *Obras completas* (Madrid 1970), vol. I, ps. 249-250. La idea que la llibertat havia acabat —i que no hauria de ressuscitar— fou formulada reiteradament per Donoso i aplaudida per la majoria a les corts durant el seu *Discurso sobre la dictadura* l'any 1849 (ID., vol. II, ps. 315-316). Pel que fa a l'experiència de la societat industrial catalana, vid. la proposta de J.M. FRADERA, *Cultura nacional en una societat dividida* (Barcelona 1993).